

Bas van den Berg en Rachel Reedijk

Dialoog kent vele varianten. In dit essay buigen wij ons over de metadialoog, anders gezegd, het dialogeren over de dialoog. Dit stuk bouwt voort op een groot aantal eerdere publicaties¹ en symposia die reflecteerden op de rol, de betekenis en de effectiviteit van de interreligieuze dialoog. Honderdvijfentwintig jaar na de oprichting van het *Parliament of World's Religions*² is de steeds luider klinkende vraag of de dialoog er werkelijk in geslaagd is om relaties tussen religies te verbeteren. Er klinkt kritiek, interreligieuze dialoog zou niet meer zijn dan naïef en nutteloos gebabbel. Moeten we toe naar moderne methoden, een nieuwe aanpak? Wordt het misschien tijd om de term dialoog te vervangen door een beter woord?

Niet vechten maar praten; dialoog als ethisch concept

In de film *Dialogue avec mon jardinier* (2007), een in Nederland onopgemerkt juweeltje, keert een succesvolle kunstenaar zijn Parijse bohemienleven de rug toe en vestigt zich in zijn geboortedorp. Op zoek naar iemand die een groententuin kan aanleggen, stuit hij op een oude klasgenoot. Gaandeweg ontvouwt zich een intiemer wordend gesprek. Het is een voorbeeld van wat wordt aangeduid als de 'dialoog van het leven'. Gewone mensen die ervaringen uitwisselen over alledaagse gebeurtenissen die al dialogiserend van een diepere betekenis worden voorzien. In de omgangstaal staat dialoog voor een goed gesprek. Dialoog is gaan fungeren als een ethisch concept voor complexe situaties waarin waarden en opvattingen botsen. Vanuit historisch perspectief bezien, stelt de Israëliische schrijver en hoogleraar Yuval Harari, worden er minder oorlogen gevoerd. Vrede is niet langer een intermezzo tussen gewapende conflicten: het is andersom. De tegenwoordige consensus, ook bij wereldleiders, is dat problemen niet met wapens maar al dialogerend moeten worden opgelost. Deze begripsverbreding leidt tot de paradoxale situatie dat het concept naar willekeur kan worden ingevuld. Om Humpty Dumpty³ te parafaseren: dialoog betekent wat ik wil dat het betekent.

Dialoog staat daarnaast voor een nieuwe werkwijze, voor organisaties die op een enigszins systematische manier bruggen willen slaan tussen religies en culturen. Een van de typologieën die ontwikkeld zijn om greep te krijgen op dit diffuse fenomeen betreft een analytisch onderscheid tussen de reeds genoemde 'dialoog van het leven', dialoog als middel tot het versterken van de sociale cohesie, theologische uitwisseling en de gedeelde mystieke ervaring. Soms wordt daaraan toegevoegd dat 'ware dialoog' (Buber, 1954) een zekere mate van gelijkwaardigheid en wederkerigheid veronderstelt. Op gezette tijden borrelt de vraag op of deze opmerkelijk ambitieuze doelen worden behaald. Hebben we iets geleerd?

Onbekend maakt onbemind: dialoog als panacee tegen onrecht

Een krachtige drijfveer betreft de notie om bruggen te bouwen en het verlangen om een bijdrage te leveren aan de wereldvrede. In veel gevallen is een incident de aanleiding, waarna

¹ Een kleine selectie daaruit is te vinden in de literatuurlijst.

² De eerste moderne dialoogorganisatie.

³ Uit: *Alice in Wonderland*, door Lewis Carroll.

het dialoogproject van een bevlogen doelstelling wordt voorzien. Inschattingen van de mate waarin tolerantie afneemt zijn vaak subjectief gekleurd. Een bewijs van onverdraagzaamheid dateert uit de tijd van de Rushdieaffaire: "De godsdienst op zichzelf zal de meeste Nederlanders een zorg zijn in onze ontkerstende samenleving. De islamitische levenswijze wordt als irritant en bedreigend ervaren. Een spreker tijdens een hearing over een minaret zei, ik mag hier mijn hond zelfs niet uitlaten".⁴ Over de mate van antisemitisme in onze huidige samenleving bestaat weinig consensus. Volgens CIDI-directeur Hanna Luden geeft zeventig procent van de Nederlandse joden aan dat ze het dragen van joodse uitingen in bepaalde buurten vermijden. NRC-columniste Rosanne Hertzberger sprak zich onlangs juist uit tegen een permanente angstcultuur. Spanningen worden van een *frame* voorzien, zoals Huntington's 'Clash of Civilizations', een term die gemunt is door Bernard Lewis. In zijn essay *The Roots of Muslim Rage*⁵ stelt Lewis dat rancune ten grondslag ligt aan de intense haat tegen de westerse wereld, een proces dat gegenereerd is door de teloorgang van de islamitische beschaving en door de vernederingen die daarna zijn toegebracht door het kolonialisme.

In het licht van macro-sociologische processen: conflicten tussen grootmachten, polarisatie en radicalisering, is het een ware *tour de force* om te blijven 'geloven in de dialoog'.⁶ Terwijl de inzichten van afhakers amper worden benut, leeft in de harde kern⁷ het koppige vertrouwen in de zogeheten contacthypothese. De *common sense* idee is: onbekend maakt onbemind. Anders gezegd, ontmoetingen genereren begrip. Allport (1954) stelde echter al dat vooroordelen niet verdwijnen door kortstondige samenkomsten. Een voorwaarde voor het ontstaan van nieuwe inzichten en gedragsverandering is continuïteit. Anders gezegd, leerprocessen moet je organiseren en vragen een lange adem. Het is fascinerend om te zien welke verwachtingen men koestert van de interreligieuze dialoog terwijl mensen massaal hun religieuze instituties de rug toekeren. Anderzijds moeten er kanttekeningen worden geplaatst bij Weber's onttoverde wereld. Religiositeit wordt afgemeten aan institutionele aspecten, zoals kerklidmaatschap, maar dit is gezichtsbedrog: religies zijn niet aan het uitsterven. Er ontstaan flexibele vormen van geloven, er wordt naar zin gezocht in de wereld van joodse mystiek (kabbala) en het Boeddhisme, men experimenteert met pionierskerken en jongerenimams.

Methodisch onderscheidt de 'dialoog van het leven', gesprekken die grotendeels spontaan ontstaan, zich van de sociale-cohesie-dialoog met zijn ontmoetingsfars en dialoogseders, dialoogtafels in buurthuizen en politiebureaus. Inhoudelijk dient zich in beide gevallen de vraag aan of de verhoudingen tussen de bevolkingsgroepen duurzaam zijn verbeterd, en zo ja, of dit te danken is aan deze traditionele vorm van dialoog voeren.

Dialoog van de lange adem: het theologische gesprek

Met de kennis van nu kunnen we vaststellen dat er na de Tweede Wereldoorlog een fundamentele verandering heeft plaatsgevonden in de relatie tussen jodendom en christenendom.

⁴ Uit: "Rushdie Effecten" (Haleber 1989:125).

⁵ In: The Atlantic, September 1990.

⁶ Titel Sja'ar-publicatie (2010).

⁷ Volgens een ruwe schatting vormen in Nederland ca. duizend personen de georganiseerde dialoog. Inclusief hun netwerken telt het "dialoogdorp" tien- tot twintigduizend personen (Reedijk 2010:59).

De catastrofe die het nazisme teweegbracht, veroorzaakte een schokeffect: was het mogelijk, zo vroeg men zich af, dat het kerkelijk anti-judaïsme had bijgedragen aan het ontstaan van een klimaat waarin de Shoah kon plaatsvinden? In zijn dissertatie, getiteld "Is God veranderd" (2007), stelt Andries H. Drost dat er géén sprake is van discontinuïteit. Ook al hebben de joden Jezus afgewezen, God blijft "ondanks alles" trouw en barmhartig. Drost hanteert in dit verband de metafoor van een zeilboot. Vanuit eschatologisch perspectief blijft er hoop dat "de verloren schapen van Israël", linksom of rechtsom, ooit het Evangelie zullen aanvaarden. In vergelijking met de eeuwenoude substitutieleer is dat goed nieuws. God laat de joden niet in de steek, er zit echter nog steeds een onmiskenbaar missionair addertje onder het gras.

Vier decennia eerder werd *Nostra Aetate*⁸ gepubliceerd, een document dat een radicale ommekeer teweegbracht in het denken van de Katholieke kerk over het jodendom. Eerste stap was het verwijderen van het *pro perfidis Judaeis*⁹gebed uit de Goede Vrijdagliturgie. De paus verklaarde dat Jezus en zijn apostelen joden waren. Aan joodse zijde is de discussie over het jood-zijn van Jezus verbonden met Abraham Geiger (1810-1874) en de *Wissenschaft des Judentums*. Mozes Mendelssohn (1729-1786) had al verklaard bereid te zijn Jezus te zien als een bijzonder mens. Het belang dat wordt gehecht aan een open dialoog blijkt uit het instellen van een Vaticaanse Commissie voor de relatie met het jodendom. In tweede instantie werd afstand genomen van de substitutieleer die stelde dat Gods Verbond met het joodse volk was geannuleerd en dat de kerk haar plaats had ingenomen. *Nostra Aetate* benadrukt wat joden, christenen, moslims en andersgelovigen gemeenschappelijk hebben. Terwijl opvattingen over de joodse Jezus inmiddels breed gedragen worden in het westerse christendom, keert de vervangingsleer in 2009 terug in het Kairos-document.¹⁰

In 2009 neemt de International Council of Christians and Jews op een conferentie in Berlijn een revolutionair document aan. De opstellers van *A Time for Recommitment* zijn van mening dat de dialoog na zestig jaar gewetensvol zelfonderzoek aan christelijke zijde gelijkwaardig en wederkerig dient te worden. Het is het tijd voor een transformatie van de relatie. Op een Nederlandse OJEC-conferentie, daarna, over de Twaalf Punten van Berlijn lopen de emoties hoog op. Veel boosheid is er over de oproep die aan joden wordt gedaan om zich te verdiepen in het christendom: "Dat doen we al eeuwen" (onvrijwillig!). De klassieke joodse positie, mede ingegeven door diep wantrouwen, is verwoord door J. Soloveitchik die stelt dat joden en christenen het nooit eens zullen worden over geloofsartikelen. Samenwerken aan *Tikoen Olam*¹¹ is echter toegestaan. In die geest verschijnt in 2015 het *Orthodox Rabbinic Statement on Christianity*: "Na 2000 jaar van wederzijdse vijandschap willen wij nu luisteren naar de wil van Onze Vader, en de hand accepteren die ons wordt aangereikt door onze christelijke broeders en zusters. Wij zijn partners in een gezamenlijke opdracht om de wereld te vervolmaken". Minder bekend is het document *Dabru Emet*¹². De ondertekenaars, Amerikaanse en

⁸ Onze tijd (1965).

⁹ De trouweloze jood.

¹⁰ *A Moment of Truth* is geschreven door Palestijnse christenen en gaat over het conflict met Israël.

¹¹ Volgens de mystieke leer van Isaac Luria heeft zich bij de Schepping een kosmische ramp voltrokken. Alles is uit zijn verband gerukt. Maar wat gebroken is, kan weer geheeld worden: *Tikoen Olam*.

¹² *Spreek (de) waarheid*.

Israëliische rabbijnen, doen een oproep aan joden om te erkennen dat christenen schuld hebben bekend: "Joden en christenen aanbidden dezelfde God. Theologische verschillen zullen worden overwonnen aan het einde der tijden".

Dialogorealiteiten: laveren tussen cynisme en idealisme

De dialoog tussen joden en moslims vraagt om een aparte studie. Met name twee factoren maken het joods-islamitische gesprek buitengewoon gecompliceerd. Ten eerste hebben we te maken met moslims die als gastarbeiders naar Nederland zijn gekomen, waardoor identiteitsconstructie in religieuze zin vervlochten is met emancipatieprocessen. Ten tweede interfereert het integratieproces, dat feitelijk of gepercipieerd gepaard gaat met discriminatie, met andere loyaliteiten. In het bijzonder de gevoelde verwantschap met het Palestijnse volk leidt geregeld tot conflicten met joodse dialoogpartners. Zo spatte het Joods Marokkaans Netwerk Amsterdam¹³ na acht jaar uiteen. Joods-islamitische dialoog, over de overeenkomsten in religieuze taal en cultuur, of de positie van joden onder de Islam, moet in feite nog beginnen.

De centrale vraag op het symposium was of de dialoog als concept nog aansluit op vragen en dilemma's van deze tijd. In de publieke opinie bestaat het beeld dat dialoogbetrokkenen hun tijd verdoen met louter thee drinken. Rabbijn Eric Yoffie, pionier in de dialoog met christenen en moslims, stelt in *Why Interfaith Dialogue doesn't work* (Huffington Post, 2011) dat men geforceerd bezig is om een niet-bestaande consensus na te streven. Het Sja'ar-boekje¹⁴ constateert dat de interesse afneemt, misschien omdat de joods-christelijke dialoog "klaar" is, maar er zou ook sprake kunnen zijn van dialoogvermoeidheid. Een overzichtsanalyse van tien jaar Commissie Dialoog van de Liberaal Joodse Gemeente laat zien dat dialoogprojecten over het algemeen enthousiast van start gaan en soms zelfs een zekere euforie genereren, maar dan raakt de formule uitgewerkt¹⁵ of er ontstaan fricties in de samenwerking.¹⁶ Terwijl de *raison d'être* van de dialoogcommissie steeds het tegengaan van vooroordelen is geweest, ontbrak of verdween bij bepaalde partners het taboe op het ontkennen van Israël's bestaansrecht. Hoogtepunten waren er ook, met name de dialoog-seders worden als authentiek en betekenisvol ervaren. Verder blijft het adagium van kracht dat je beter is om te praten dan te vechten. Het bestaan van interreligieuze netwerken heeft een blijvende intrinsieke waarde.

Nieuwe allianties en grensgangers met lef

Weinig zicht is er op degenen die de dialoog de rug toekeren. Net als kerkuittreders, blijven zij verweesd achter, in verwarrende tijden waarin van burgers wordt verwacht dat zij hun eigen identiteit construeren. Sommigen raken onverschillig of gaan zich met andere zaken bezighouden, anderen zoeken hun toevlucht in politiek-nationalistische of religieus-extremistische stromingen. Hoe groot de uitdaging ook is, dialoog die geen doel formuleert of richting aanreikt, bloedt vroeger of later dood. Het is alsof we bruggen bouwen met slechts een vaag idee van het landschap dat voor ons ligt. Het Emoena-project biedt mogelijk een

¹³ Het JMNA werd in 2006 ingesteld door toenmalig burgemeester Job Cohen.

¹⁴ Sja'ar is de denktank van het OJEC.

¹⁵ Een voorbeeld daarvan is Amsterdam Met Hart en Ziel.

¹⁶ Bijvoorbeeld toen bleek dat in de achterban van een dialoogpartner de "Protocollen" circuleerden.

alternatief.¹⁷ Emoena, een Hebreeuws woord voor vertrouwen, is gebaseerd op dialogisch leren, en op het besef dat dit meer behelst dan cognitieve kennis vergaren. Een leerdoel is dat studenten feeling krijgen voor wat mensen drijft in uiteenlopende culturele contexten. Zij leren om hun eigen attitude te veranderen door op een inzicht gevende manier geconfronteerd te worden met de diversiteit in de groep. Emoena, een uniek samenwerkingsproject tussen religieuze leiders en religiewetenschappers, begon drie jaar geleden in Parijs. Alumni-studenten vertellen inmiddels dat zij nog het meest hebben geleerd van rollenspelen. Daardoor worden zij uitgedaagd om – zij het tijdelijk - in de schoenen van de ander te gaan staan. Perspectiefwisseling betekent niet dat je het standpunt van de ander - of zijn religie - overneemt, maar dat je oog krijgt voor wat de ander raakt en beweegt.

Samen zoeken naar wat verbreedert en verbindt, ook al blijven de posities verschillend, is in essentie waar Emoena voor staat. Wat opvalt in het Nederlandse programma is het schaarse gebruik van de term dialoog. Doel is het ontwikkelen van leiderschap binnen diverse sociaal-culturele en levensbeschouwelijke contexten. Impliciet wordt aangegeven dat de huidige dialoog aanvulling of verdieping behoeft. Geen verheven, abstracte discussies in slinkende senioren groepen: open de deuren voor nieuwe allianties, ga op zoek naar grensgangers met lef, ontwikkel intergenerationele leerprocessen, en bovenal: ga iets doen! Samen werken aan Tiko en Olam zal dan als vanzelf een dialogisch leer- en ontwikkelproces genereren.

Binnen de organisatie-advieswereld wordt het samengaan van dialoog en daadkracht aangegeven met de termen 'interactie' en co-creatie'. Door zich samen in te zetten voor een concreet project, zal er als vanzelf verbinding en verbredering ontstaan tussen partners die elkaar daarvoor niet kenden of vijandig gezind waren. Zo'n vernieuwingsproces kan nooit zonder veelvuldige vormen van interactie, afstemming en reflectie. Binnen zo'n nieuw kader transformeren beide dialoogpartners en zal tevens de sociaal-culturele context veranderen waarbinnen het overleg en de samenwerking plaatsvindt. En zo zou toch wel eens bewaarheid kunnen worden wat Martin Buber altijd voor ogen heeft gestaan.

¹⁷ Amana (Islam), Amen (Christendom).

Literatuur

Allport, Gordon W. *The Nature of Prejudice*. Cambridge: Perseus Books (1979/1954).

Armstrong, Karen. *A History of God: The 4000-Year Quest of Judaism, Christianity and Islam*. New York: Ballantine Books (1993).

Buber, Martin. *Ik en gij*. Utrecht: Erven J. Bijleveld (1988).

Dorst, K. *Designing for the Common Good*. Amsterdam: Bis Publishers (2016).

Haverkort-De Vreede. *Duurzaam pionieren in het onderwijs. Leren, innoveren en cocreëren van binnenuit*. Brussel: Politeia (2017).

Huntington, Samuel P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of the world Order*. New York: Simon & Schuster (1996).

Moyaert, M. *In Response to the Religious Other. Ricoeur and the Fragility of Religious Encounter*. Lanham Maryland: Lexington Books (2014).

Reedijk, Rachel. *Roots and Routes; Identity Construction and the Jewish-Christian-Muslim Dialogue*. Amsterdam: Rodopi/Leiden: Brill (2010).

Ruijters, M.C.P. *Queeste naar goed werk. Over krachtige professionals in een lerende organisatie*. Deventer: Vakmedianet (2019).

Sacks, Jonathan. *The dignity of Difference: How to Avoid the Clash of Civilizations*. London/New York: Continuum (2003).

Soloveitchik, Joseph B. *Confrontation*. In: *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*, 1964.